

Halina Chodurska

Rośliny o dwubarwnych kwiatach w podaniach i nomenklaturze Słowian wschodnich

Studia Językoznawcze 13, 39-50

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HALINA CHODURSKA

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ROŚLINY O DWUBARWNYCH KWIATACH W PODANIACH I NOMENKLATURZE SŁOWIAN WSCHODNICH

Słowa kluczowe: fitonimy rosyjskie, брат и сестра, Иван-да-Марья, ночь и день, Анютины глазки

Wśród gatunków botanicznych mniej lub bardziej rozpowszechnionych na ziemi niemało jest takich, które przyciągały szczególną uwagę obserwatorów i użytkowników. Niektóre spośród roślin budziły strach z uwagi na pokaźne rozmiary i nietypowy wygląd zewnętrzny, inne odstraszały zagrażającymi życiu właściwościami. Są zioła wyróżniające się nader przyjemnym zapachem i rośliny o odpychającej woni. Znakomita większość bylin miewa kwiaty w jednym kolorze, ale niemało jest również ziół zmieniających barwy lub też łączących w obrębie kwiatostanu kilka (częstokroć kontrastowych) kolorów. W tym ostatnim zbiorze nie sposób byłoby pominąć znanej wszystkim Słowianom pary roślin o dwu-, a nawet trójbarwnych kwiatach, mianowicie:

- niepozornego, rosnącego w lasach i na ich obrzeżu, pszeńca gajowego (*Melampyrum nemorosum*, L.);

- sadzonych dziś częstokroć na ogrodowych rabatkach fiołków trójbarwnych (bratków) (*Viola tricolor*, L.).

Pszeniec gajowy wyróżnia się żółtymi kwiatami osadzonymi w kątach fioletowych przykwiatków¹, zaś bratek zwyczajny górne płatki kwiatowe miewa z reguły fioletowe, boczne – fioletowe lub bladeżółte, a dolne – jaskrawożółte². Ta druga roślina uchodzi za ogrodową (kultywowaną) odmianę fiołków rosnących dziko w lasach całej niemal Europy środkowej oraz na tutejszych polach i łąkach (*Viola silvestris*, Lam., *canina*, L., *arvensis*, Murr., *arenaria*, DC i inne)³. Próby uzyskania ozdobnych form fiołków polnych podejmowano już na początku XVI wieku⁴. Podobno jako pierwsi bylinę tę do ogrodów przenieśli Anglicy, nieco później uzyskane przez nich gatunki wyeksportowane zostały do Francji, Niemiec i w ostatniej kolejności – do Rosji⁵. Na obszarach zamieszkiwanych przez ludność słowiańską fiołki uchodziły za „wymiennik” (zamiennik?) pszenca gajowego⁶. Z tego między innymi powodu obu wspomnianym roślinom bywa przypisywany cały szereg identycznych nazw. Wśród innych przyczyn wspólnoty nazewnictwa wspomina się nadto o niecodziennej i – jak się okazuje – nader inspirującej kolorystyce kwiatów oraz o analogiach zastosowań obu ziół w medycynie ludowej⁷. Określenia w rodzaju *день и ночь*, *брат-сестра* lub *Иван-да-Марья* zwykło się w Europie wschodniej odnosić jeszcze i do parietarii lekarskiej (*Parietaria officinalis*, L.)⁸. W związku z tym botanicy słusznie podejrzewają, że pszeniec gajowy był środkowoeuropejskim substytutem tej ostatniej⁹ i dlatego przynajmniej w niektórych spośród średniowiecznych opracowań przyrodoznawczych przyporządkowywano mu łacińskie określenia *paritaria* bądź *parietoria*¹⁰. Wypada nadmienić, że w polskiej literaturze botanicznej XV–XVI wieku w szeregu łacińskich odpowiedników terminu *Viola*

¹ J. Rostafiński, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi*, Kraków 1900, t. I, s. 304.

² W. Szafer, S. Kulczyński, B. Pawłowski, *Rośliny polskie*, Warszawa 1986, cz. I, s. 251.

³ *Энциклопедический словарь*, t. XXIV, Санктпетербург 1894, s. 769.

⁴ Н.Ф. Золотницкий, *Цветы в легендах и преданиях*, Москва 2005, s. 168.

⁵ Р. Маккалистер, *Все о растениях в легендах и мифах*, Москва 2007, s. 12–13.

⁶ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. II, Kraków 1939, s. 539.

⁷ Н. Анненков, *Ботанический словарь*, Санктпетербург 1876–1878, s. 211.

⁸ *Ibidem*, s. 241.

⁹ Roślina ta nie występowała w środowisku naturalnym w Europie środkowej (*Atlas roślin Europy Północnej i Środkowej*, Warszawa 1995, s. 20).

¹⁰ J. Rostafiński, *op.cit.*, s. 303–304.

tricolor (L.) pojawia się między innymi także miano *parietaria minor*¹¹. Na szereg translacyjny składałyby się zatem aż trzy ogniwa:

Parietaria officinalis, L. > Melampyrum nemorosum, L. > Viola tricolor, L.

Na terenach zamieszkiwanych przez Słowian wschodnich pszeniec gajowy nie cieszy się bynajmniej sławą skutecznego remedium na rozliczne dolegliwości. Nie przypisywano mu również żadnych właściwości magicznych. W medycynie ludowej ziele to wykorzystywane bywa niesłychanie rzadko, a wiedza o ewentualnym zastosowaniu sporządzanych z niego preparatów ma wyraźnie ograniczony zasięg terytorialny. Wydaje się, że konkretnych informacji o przydatności pszenca byli w stanie udzielić jedynie mieszkańcy Ziemi Smoleńskiej i okolic Witebska. Rekomendowali oni preparaty z rośliny na schorzenia górnych dróg oddechowych¹² lub nadmierną błądź (anemię?) u małych dzieci¹³, zalecali stosowanie ich w procesie leczenia ran ciętych¹⁴ oraz chorób skórnych (szczególnie tych określanых mianem золотуха¹⁵)¹⁶. Być może nieco szerszy zasięg miała na wschodzie Słowiańszczyzny znajomość zastosowań preparatów z pszenca przy leczeniu „twardych” obrzęków (wrzodów)¹⁷ i arteriosklerozy. W tym ostatnim przypadku istotne było przede wszystkim, jak się wydaje, moczopędne działanie ziela¹⁸.

Zdecydowanie wyższą rangę w ziołolecznictwie ludowym posiadają bratki. Warto podkreślić, że od ich stosowania nie stroni nawet medycyna oficjalna.

¹¹ *Ibidem*, s. 239.

¹² А. Антонов, *О врачебных растениях дикорастущих в Витебской губернии и употребляющихся населением ея в домашней народной медицине*, Витебск 1888, s. 20; В.Н. Добровольский, *Смоленский областной словарь*, Смоленск 1914, s. 292; В.М. Долгоруков, *Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор*, Витебск 1890, s. 203.

¹³ А. Антонов, *op.cit.*, s. 20; В.М. Долгоруков, *op.cit.*, s. 203.

¹⁴ *Ibidem*...

¹⁵ Należą do nich wszelkie rodzaje wysypki, a nawet syfilis (Г. Попов, *Русская народно-бытовая медицина*, Санктпетербург 1903, s. 171).

¹⁶ А. Антонов, *op.cit.*, s. 20; В.М. Долгоруков, *op.cit.*, s. 203; О.М. Гринцевич, *Лекарственные растения западной области (по материалам научной и народной медицины)*, Смоленск 1933, s. 44.

¹⁷ В. Горещкий, К. Вильк, *Русский народный лечебник, травник и цветник*, Москва 1892–1893, s. 244.

¹⁸ *Малая энциклопедия. Дети Флоры. Легенды и мифы о цветах*, Москва 2001, s. 63.

Ziele bratków najczęściej wykorzystuje się do leczenia różnych chorób skórnych. Wśród tych ostatnich wymienia się przede wszystkim zespół objawów określany powszechnie jako золотуха¹⁹ oraz różnego typu egzemy, wrzody, skrofuły i stare rany²⁰. Prócz tego fiołki trójbarwne (bratki) wchodzi w skład preparatów o charakterze wykrztuśnym²¹, moczopędnym²² i napotnym²³. Odwary i wywary z ziela bratków stosuje się nadto do kąpieli dla niemowląt²⁴, lecz się nimi reumatyzm, podagrę i awitaminozę²⁵.

Nie budzi zatem zdziwienia fakt, że niezwykle opowieści lud snuje głównie o bratkach. Warto podkreślić, że bezpośrednim przodkiem tych dziś głównie dekoracyjnych bylin – trójbarwnym fiołkom – legendy towarzyszyły już w starożytności. Wspomniane przekazy klasyczne wyjaśniały z reguły niestandardowy wygląd kwiatostanu rośliny. Starożytni Grecy wierzyli, że kwiaty fiołków to zakłęci młodzieńcy, którzy śmieli podglądać w kąpielu boginię piękności (Afrodytę-Wenerę)²⁶. Jeszcze inni łączyli powstanie rośliny z kroplami krwi Adonisa²⁷. Natomiast Słowianie najwyraźniej znali i w miarę możliwości rozpowszechniali podanie o nieszczęsnych sierotach, nad którymi

¹⁹ В.М. Флоринский, *Домашняя медицина. Лечебник для народного употребления*, Санкт-Петербург 1903, s. 40; А.Я. Губергриц, Н.И. Соломенченко, *Лекарственные растения Донбасса*, Донецк 1964, s. 143–144; И.И. Спрыгин, *Лекарственные растения Пензенской области*, Пенза 1945, s. 54; Т.П. Вержбицкий, *Некоторые лекарственные растения, употребляемые простым народом Курской губернии*, w: «Живая старина» вып. III–IV год восьмой, Санкт-Петербург 1898, s. 412; С.С. Станков, Н.В. Ковалевский; *Наши лекарственные растения и их врачебное применение*, Горький 1952, s. 152; Ф.А. Сацыперов, *Лекарственные растения в России*, Петроград 1917, s. 86; *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губерния*, ч. I, Санкт-Петербург 1863, s. 328; Б.А. Федченко, Я.Г. Ивенский, *Лекарственные растения Ленинградской, Новгородской и Псковской областей*, Москва–Ленинград 1948, s. 20.

²⁰ А.Я. Губергриц, *op.cit.*, s. 143–144.

²¹ В.М. Флоринский, *op.cit.*, s. 40; В.П. Калашников, Б.И. Овчинников, *Лекарственные растения северо-западной части РСФСР*, Москва–Ленинград 1957, s. 86; С.С. Станков, Н.В. Ковалевский, *op.cit.*, s. 152; Б.А. Федченко, Я.Г. Ивенский, *op.cit.*, s. 20.

²² В.М. Флоринский, *op.cit.*, s. 40; А.Я. Губергриц, Н.И. Соломенченко, *op.cit.*, s. 143–144; И.И. Спрыгин, *op.cit.*, s. 54; С.С. Станков, Н.В. Ковалевский, *op.cit.*, s. 152.

²³ В.М. Флоринский, *op.cit.*, s. 40; А.Я. Губергриц, Н.И. Соломенченко, *op.cit.*, s. 143–144.

²⁴ С.С. Станков, Н.В. Ковалевский, *op.cit.*, s. 152.

²⁵ А.Я. Губергриц, Н.И. Соломенченко; *op.cit.*, s. 143–144.

²⁶ Н.Ф. Золотницкий, *op.cit.*, s. 164.

²⁷ M.L. Maciotti, *Mity i magie ziól*, Kraków 1998, s. 149–157.

bezlitośnie pastwiła się zła macocha²⁸. Większość znanych w Europie środkowej i wschodniej opowieści nie precyzuje przy tym niestety, jaką płec reprezentowały prześladowane dzieci. *Notabene*, ta niedookreśloność przejawia się bardzo wyraźnie w słowiańskim nazewnictwie bratków. Wyrodna kobieta wraz z nieszczęsnymi pasierbami (lub pasierbicami) i dwójką własnych dzieci została za karę zamieniona w kwiat, składający się z pięciu płatków, zwrócony „macochą” w dół. Wynika stąd, że dwa płatki górne (fioletowe?) to przybrane (cudze i niekochane) dzieci, dwa środkowe (żółtobiałe?) – dzieci własne (córci?), zaś znajdujący się na samym dole płatek żółty to niedobra, zasługująca ze wszech miar na potępienie heroina opowieści²⁹. Bardzo zbliżone alegorie odnotowano na terenie Niemiec i w Serbii³⁰, co pozwala podejrzewać legendę słowiańską o obcą proveniencję. Przekaz niemiecki dodatkowo podkreśla, że taki a nie inny układ płatków kwiatowych traktować należy jako konsekwencję zamiaru ostatecznego upokorzenia złej macochy (zajmuje ona pozycję najniższą), zaś podle siostry przyrodnie ręka sprawiedliwości – by kara była znacznie bardziej dotkliwa – wyposażała w paskudne wąsiska³¹.

Z trójkolorowym fiołkiem i z bratkami wiążą się również słowiańskie opowieści o bracie i siostrze (wyjątkowo także – o dwóch braciach!³²), którzy, nieświadomi łączącego ich pokrewieństwa, zapalali ku sobie bezgraniczną miłością³³. Legendy owe pojawiają się w Europie środkowej i wschodniej w kilku co najmniej wariantach. Wedle niektórych przekazów brat i siostra po dokonaniu tragicznego odkrycia bądź dobrowolnie udali się do klasztoru, bądź też podjęli decyzję, by zamienić się w kwiat, co pozwoliło im już na zawsze pozostać

²⁸ J. Rostafiński, *op.cit.*, t. I, s. 239.

²⁹ P. Sobotka, *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bajích, obřadech a pověrah slovanských*, Praha 1879, s. 20.

³⁰ V. Čajkanović, *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama*, Beograd 1985, s. 84–85.

³¹ P. Sobotka, *op.cit.*, s. 247–248.

³² B. Gustawicz, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*, cz. II *Rośliny*, w: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. VI, Kraków 1882, s. 307.

³³ K. Moszyński, *op.cit.*, s. 539; I. Kopernicki, *O wyobrażeniach lekarskich i przyrodniczych oraz o wierzeniach naszego ludu o świecie roślinnym i zwierzęcym*, Lwów 1876, s. 7; П.В. Шейн, *Белорусские народные песни, с относящимися к ним цбрядами, обычаями и суевериями с приложением объяснительного словаря и грамматических примечаний*, Санктпетербург 1874, s. 143.

razem³⁴. Zgodnie z innymi wariantami aktu metamorfozy rodzeństwa dokonał Pan Bóg³⁵. W fioletowe płatki kwiatostanu zaklęty bywał na ogół brat, w żółte zaś jego siostra³⁶. Analogiczną repartycję kolorów potwierdza wariant opowieści odnotowany w swoim czasie przez A. Rogowicza³⁷. Według tej relacji brat, roześlony na siostrę, ruszył za nią w pogoń i dopadłszy, zaczął dusić. W rezultacie dziewczyna ze strachu pożółkła, a chłopak z tego samego powodu – zsiniał³⁸. Jednakże w świetle innych (również małopolskich!) opowieści to Marię (siostrę) należałoby utożsamiać z fioletowymi (granatowymi) partiami kwiatostanu, zaś Iwana (brata) z żółtymi³⁹.

Motyw nagannej miłości rodzeństwa towarzyszy na wschodzie Słowiańszczyzny także i pszeńcowi gajowemu. Współczesne opracowania popularnonaukowe próbują wyjaśnić oryginalne nazwy tej rośliny, odwołując się do znanego z dziewiętnastowiecznych źródeł etnograficznych przekazu małopolskiego (ukraińskiego). Jest to również opowieść o grzesznej miłości rodzeństwa. Brat (o imieniu Iwan) został tu scharakteryzowany jako człek spokojny i zrównoważony. Siostra ma nie tylko odmienny charakter, prezentuje też skrajnie odmienną postawę życiową. Nieświadomi swego pokrewieństwa młodzi ludzie decydują się na małżeństwo. Niestety okrutna prawda wkrótce wychodzi na jaw. Brat winą za całe nieszczęście obarcza siostrę, uznając ją za niebezpieczną kusicielkę i kokietkę. Siostra przyjmuje cios z godnością i prosi brata, by ją zabił. Ostatecznie giną oboje, a dwubarwny kwiat, który po śmierci rodzeństwa pojawia się na ziemi, urasta do rangi symbolu ich życia. Kolor granatowy (lub fioletowy) bywa przy tym interpretowany jako ucieleśnienie nieprzewidywalności losów mężczyzny, żółty zaś – jako wyraz kobiecej rozpacz⁴⁰.

³⁴ П.П. Чубинский, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край*, Санктпетербург 1872, s. 82; М.М. Фещенко, *3 легенд про назви лікарських рослин*, „Українська мова і література в школі” 1973, nr 3, Київ, s. 79.

³⁵ A. Nowosielski, *Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony...*, t. I, Wilno 1857, s. 149–150.

³⁶ А.В. Терещенко, *Быт русского народа*, т. V, Санктпетербург 1848, s. 125.

³⁷ А.С. Рогович, *Опыт словаря народных названий растений юго-западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них*, Киев 1874, s. 33.

³⁸ J. Talko-Hryncewicz, *Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi Południowej*, Kraków 1893, s. 403.

³⁹ Н. Маркевич, *Обычаи, поверья, Кухня и напитки малороссиян*, Киев 1860, s. 86–87; П.П. Чубинский, *op.cit.*, s. 82.

⁴⁰ *Малая энциклопедия. Дети Флоры. Легенды и мифы о цветах*, Москва 2001, s. 63.

Obie znane Słowianom rośliny o kontrastowo dwubarwnych kwiatach miewają w językach wschodniosłowiańskich dwuczłonowe nazwy. Poniżej zaprezentowane zostaną najciekawsze spośród nich.

Брат и сестра

Rosyjska nazwa *брат и сестра* (także *брат с сестрой*), odnoszona zarówno do trójkolorowych fiołków (bratków)⁴¹, jak i do pszeńca gajowego⁴², nie jest na wschodzie Słowiańszczyzny zjawiskiem odosobnionym. Analogiczne lub bardzo podobne określenia roślin o dwubarwnych kwiatach znajdują bowiem poświadczenie także na terenie Ukrainy (*братик и сестричка*⁴³, *брат і сестриця*⁴⁴, *брат з сестрою*, *братик і сестриця*⁴⁵, *брат і сестра*⁴⁶, *brat ta sestra*, *bratčyk z sestroyu*, *bratčyk i sestryčka*⁴⁷), Białorusi (*брат с сестрой*⁴⁸, *брат-сестра*⁴⁹, *брат-сястра*⁵⁰, *brat s siestroju*⁵¹, *брат с сястрою*, *братец-сестриця*⁵², *брат с сястрой*⁵³) i Polski (*brat z siostrą* w herbarzu Szymona Syreniusza⁵⁴, *siostra z bratem*⁵⁵). Mimo znajomości i wykorzystywania omawianego określenia

⁴¹ Н. Анненков, *op.cit.*, s. 241.

⁴² В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I, Москва 1955, s. 125; Н. Анненков, *op.cit.*, s. 241.

⁴³ З.Ф. Катіна, А.С. Ивашин, М.І. Анісімова; *Дикорастучі лікарські рослини УРСР*, Київ 1965, s. 232.

⁴⁴ В.І. Комендар, *Лікарські рослини Карпат*, Ужгород 1971, s. 169.

⁴⁵ М.М. Фещенко, *Названия лекарственных растений в украинском языке (АКД)*, Киев 1974, s. 8.

⁴⁶ А.М. Шамота, *Назви рослин в українській мові*, Київ 1985, s. 86.

⁴⁷ К. Szcześniak, *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Gdańsk 2008, s. 82.

⁴⁸ А. Антонов, *op.cit.*, s. 41; В.М. Долгоруков, *op.cit.*, s. 226.

⁴⁹ А.С. Дембовецкий, *Опыт описания Могилевской губернии*, кн. I, Могилев на Днепре 1882, s. 17.

⁵⁰ Е.П. Романов, *Белорусский сборник*, вып. V, Киев–Вильна–Витебск 1891, s. 208.

⁵¹ М. Federowski, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, Kraków 1897, s. 422.

⁵² В.Н. Добровольский, *op.cit.*, s. 39–40.

⁵³ М.І. Каспьяровіч, *Віцебскі краёвы слоўнік (Матар'ялы)*, Віцебск 1927.

⁵⁴ Е. Majewski, *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*, t. II, Warszawa 1894, s. 824.

⁵⁵ J. Rostafiński, *op.cit.*, t. I, s. 238.

w kilku językach Europy środkowej i wschodniej, umieszczenie hasła **bratъ-sestra* w moskiewskim słowniku etymologicznym języków słowiańskich jako przypuszczalnej rekonstrukcji nazwy dla języka prasłowiańskiego⁵⁶ nie ma chyba wystarczających podstaw. Wszystkie przytoczone wyżej nazwy zainspirowane zostały najpewniej przez jedną z przytoczonych na wstępie baśniowych opowieści. Mało tego – można chyba założyć, że Słowianie w pierwszej kolejności poznali legendy o pochodzeniu rośliny, potem zaś w oparciu o nie utworzyli cały szereg określeń botanicznych. Należałoby przy tym podkreślić, iż najstarsze dotychczas odnalezione poświadczenie miana *брат с сестрою* pochodzi z tzw. Słownika Hermanna. Siedemnastowieczny znawca ziół leczniczych odniósł je do łacińskich średniowiecznych terminów *Viola purpurea*, *Viola arborescens*, *Jacea* i *Jacea altera*⁵⁷. Niektóre spośród wymienionych ekwiwalentów nazwy rosyjskiej współcześni botanicy skłonni są identyfikować z *Viola tricolor* w systematyce Karola Linneusza⁵⁸.

Иван-да-Марья

Nazwa tytułowa używana bywa na wschodzie Słowiańszczyzny zasadniczo w odniesieniu do pszeńca gajowego (*Melampyrum nemorosum*, L.)⁵⁹ i fiołków trójbarwnych (bratków) (*Viola tricolor*, L.)⁶⁰. Nawiasem mówiąc, jeszcze sto kilkadziesiąt lat temu znawcy medycyny ludowej i ziołolecznictwa to drugie użycie uznawali za błędne⁶¹. Określenie *Иван-да-Марья* w odniesieniu do bratków (*Viola tricolor*, L.) było podówczas lokalizowane wyłącznie na południu i południowym zachodzie imperium, czyli głównie na obszarze dzisiejszej Ukrainy⁶². Przypadki wykorzystywania miana *Иван-да-Марья* w stosunku do

⁵⁶ *Этимологический словарь славянских языков*, т. III, Москва 1976, s. 9.

⁵⁷ *Библиотека Московской Синодальной типографии*, ч. II. *Печатные книги*, вып. 1, Москва 1903, s. 188.

⁵⁸ E. Majewski, *op.cit.*, t. II, s. 824.

⁵⁹ Н. Анненков, *Простонародные названия русских растений*, Москва 1856, nr 1692.

⁶⁰ *Ibidem*, nr 1187.

⁶¹ И. Борисов, *О главнейших врачебных растениях, находящихся в диком виде в пределах средней России*, Москва 1892, s. 13–14.

⁶² Н. Анненков, *Ботанический словарь...*, s. 382; М.В. Рыгов, *Русские лекарственные растения. Народные названия. Отличительные признаки. Культура. Употребление в медицине (научной, народной, ветеринарной)*, Петроград 1918, s. 128–129.

innych roślin są najwyraźniej odosobnione – z końcem XIX wieku określenie to przypisywano jeszcze storczykowi plamistemu (*Orchis maculata*, L.) i jeszcze paru innym gatunkom z rodziny orchideae. Przyczyn podobnego stanu rzeczy może być co najmniej kilka. Storczyki miewają dwubarwne kwiaty, wyróżniają się korzeniami złożonymi z dwu części, a nadto należały do zbioru ziół świętojańskich⁶³.

Nazwa tu omawiana posiada dokumentację od pierwszej połowy XVII wieku. Zapisał ją w wykazie ziół oferowanych przez najstarszą moskiewską aptekę (sub *Politaria!*) wspominany już wcześniej mnich Hermann⁶⁴. W rękopiśmiennych zielnikach z terenów Słowiańszczyzny wschodniej określenie to pojawia się jednak stosunkowo rzadko (Увар.705 z połowy XVIII wieku⁶⁵, 38.5.51 ze zbiorów petersburskiej Biblioteki Akademii Nauk z końca XVIII stulecia). Nie jest zatem wykluczone, że N. Annienkow z nazwą tą (a tym samym i ze średniowiecznym łacińskim *parietaria*⁶⁶) słusznie utożsamia także określenie *Иван*, w opracowaniach z XVIII wieku stosowane nieporównanie częściej. Na korzyść powyższej tezy przemawia podnoszona niekiedy przez autorów (a ściślej zestawców zielników wschodniosłowiańskich) „dwubarwność” kwiatów rośliny, której miano *Иван* bywa przypisywane.

Większość opracowań lingwistycznych również i nazwę *Иван-да-Марья* wiąże z przedstawioną na wstępie opowieścią o kazirodczej miłości blisko spokrewnionych osób⁶⁷. Brat z siostrą stracili tu jednakże swoją anonimowość – otrzymali wszak konkretne imiona. Można zresztą skonstatować, że ostatecznie zwyciężyli Iwan i Maria, bowiem brano pod uwagę również inne możliwości. Słowniki nomenklatury botanicznej Słowian wschodnich odnotowują mianowicie także zestawienia *Иоаким да Анна*, *Адриан та Мария*⁶⁸ oraz *Олекса (Олексій) и Мария*⁶⁹. Pozwala to domniemywać, że miano *Иван-да-Марья* nie ma genezy rodzimej (i nie jest bynajmniej *собственно русское*), a tym samym nie nawiązuje

⁶³ Г.И. Куликовский, *Словарь областного олонцекого наречия в его бытовом и этнографическом применении*, Санктпетербург 1898, s. 31.

⁶⁴ *Библиотека Московской Синодальной типографии...*, s. 191.

⁶⁵ А.Б. Ипполитова, *Русские рукописные травники XVII–XVIII веков*, Москва 2008, s. 61.

⁶⁶ Н. Анненков, *Ботанический словарь*, Санктпетербург 1876–1878, s. 211.

⁶⁷ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. II, Москва 1986, s. 114.

⁶⁸ Н. Анненков, *Ботанический словарь...*, s. 211.

⁶⁹ В.І. Комендар, *op.cit.*, s. 231; Ю. Кобів, *Словник українських наукових і народних назв судинних рослин*, Київ 2004, s. 436.

do starego słowiańskiego mitu o Perunie gromowładnym, który z początkiem wiosny wstępował w związek małżeński z boginią Ładą. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa pogańskich idoli zastąpili jakoby święty Jan Chrzciciel i Maria-dziewica⁷⁰. Pogląd ten należałoby „między bajki włożyć” również i z innych względów. Omawiana tu nader zagadkowa nazwa słowiańska wedle wszelkiego prawdopodobieństwa posiada paralele na niemieckim obszarze językowym. Odnotowano tam mianowicie określenie *Johann-Maria* w odniesieniu do pszeńca gajowego (*Melampyrum nemorosum*, L.)⁷¹. Tej samej roślinie w słownikach niemieckiej nomenklatury botanicznej przypisywane bywa również miano *Johannisblumen*⁷². O ostatecznym wyborze pierwszego członu zestawienia na gruncie słowiańskim mógł nadto zdecydować fakt, iż większość spośród tych roślin, którym współcześnie przypisywana bywa nazwa *Иван-да-Марья*, należy do kanonu ziół świętojańskich, zbieranych tradycyjnie w wigilię święta i wykorzystywanych w obrzędach sobótkowych.

День и ночь

Określenie *день и ночь* Słowianie wschodni odnoszą najwyraźniej jedynie do pszeńca gajowego (*Melampyrum nemorosum*, L.). Swego czasu Eliza Orzeszkowa skonstatowała, że nazwa tytułowa nader trafnie odzwierciedla wygląd zewnętrzny rośliny, której liście *mają bardzo ciemną zieloność, a kwiatek bardzo jasną i świetną białą-żółtą barwę*⁷³. Nie ulega wobec tego najmniejszej wątpliwości, że lud nadniemeński *dniem i nocą* mienił inny gatunek rośliny, a mianowicie pszeniec łąkowy (*Melampyrum pratense*, L.), który ma praktycznie jednobarwne kwiaty, a swą nazwę zapożyczył od pszeńca gajowego. Ten ostatni kojarzony bywał bowiem z dniem i nocą znacznie wcześniej, w dodatku nie tylko na ziemiach zamieszkiwanych przez Słowian wschodnich. Określenia *den a noc* używał w swym zielniku z początku XVI stulecia mistrz Jan Černý⁷⁴, podobne

⁷⁰ Н.М. Шанский, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1980, t. II, z. 7, s. 4.

⁷¹ A. de Gubernatis, *La mythologie des plantes, ou les legends du régime vegetal*, t. I, Paris 1878, s. 218.

⁷² G. Pritzel, C. Jessen, *Die deutschen Volksnamen der Pflanzen*, Hannover 1882, s. 232.

⁷³ K. Szcześniak, *op.cit.*, s. 167.

⁷⁴ J. Ruda, *Mistr Jan Černý, a jeho herbář z roku 1517*, „Živa” (Praha) 1872, IX, nr 73.

skojarzenia mieli najwyraźniej naturaliści i botanicy niemieccy (*Tag und Nacht*)⁷⁵, nazwa *dzień i noc* (*noc y dzień, dzień a noc*) udokumentowana została również w najstarszych herbarzach polskich⁷⁶. Człon *dzień* symbolizowany jest przez barwę żółtą, zaś *noc* jest ciemnoniebieska lub fioletowa.

Анютины глазки

Nazwę *Анютины глазки* w języku rosyjskim stosuje się wyłącznie w odniesieniu do ogrodowych, kultywowanych odmian bratków⁷⁷. Samo określenie ma wyraźny literacki charakter, a pojawiło się wedle wszelkiego prawdopodobieństwa dopiero w połowie XIX stulecia⁷⁸. Nieco wcześniej w opracowaniach z zakresu ziołolecznictwa i medycyny ludowej odnotowano natomiast miano *Аннушкины глазки*⁷⁹. Nazwę tytułową w literaturze botanicznej zwykło się kwalifikować jako moskiewską⁸⁰, a jej geneza uchodzi za niejasną. Popularne opracowania nazw roślin wiążą pochodzenie miana *Анютины глазки* z opowieściami o chorobliwie ciekawskiej dziewczynie, bezustannie podglądającej ludzi z najbliższego otoczenia. Została ona za zbytnią ciekawość ukarana i zamieniona w kwiatek, przypominający swym wyglądem ludzkie oko⁸¹.

Dla przedstawionych wyżej nazw (podobnie jak i dla szeregu niektórych innych spośród przypisywanych pszeńcowi i bratkom określeń – *wdówki, macoszki, sierotki, братику, сестричку*) poszukuje się zazwyczaj motywacji

⁷⁵ G. Pritzel, C. Jessen, *op.cit.*, s. 232.

⁷⁶ J. Rostafiński, *op.cit.*, t. I, s. 303–304; E. Majewski, *op.cit.*, t. II, s. 479.

⁷⁷ *Энциклопедический словарь*, t. I, Москва 1953, s. 658.

⁷⁸ В.И. Даль, *op.cit.*, t. I, s. 17; В. Дерикер, *Сборник народно-врачебных средств, знахарями в России употребляемых*, Санктпетербург 1866, s. 178; К.С. Горницкий, *Заметки об употреблении в народном быту некоторых дикорастущих и разводимых растений украинской флоры*, Харьков 1887, nr 605.

⁷⁹ Ф. Лоевский, *Полный настоящий простонародный российский лечебник*, Москва 1818, s. 32.

⁸⁰ М.В. Рытов, *Русские лекарственные растения. Народные названия. Отличительные признаки. Культура. Употребление в медицине (научной, народной, ветеринарной)*, Петроград 1925, s. 128.

⁸¹ К. Szcześniak, *op.cit.*, s. 130.

w legendach, przekazach ludowych i baśniach⁸². Już jednak w pierwszej połowie XIX wieku A. Potiebnia podkreślał w swych rozważaniach o baśniach, legendach, przysłowiach i porzekadłach, że kierunek motywacji w nomenklaturze botanicznej mógł być odwrotny i niekiedy to baśniowe opowieści inspirowane bywały przez nazwy⁸³. Uwagę tę najpewniej odnieść wypada szczególnie do popularnych współczesnych sposobów objaśniania miana *Анютины глазки*. Analogiczny proces wedle wszelkiego prawdopodobieństwa dotyczył również fiołków i bratków, z tym że w konkretnym przypadku rosyjskich nazw *брат и сестра* czy *Иван-да-Марья* miał on najpewniej miejsce na innym obszarze językowym.

PLANTS WITH TWO-COLOURED INFLORESCENCES IN TALES AND VOCABULARY OF THE EASTERN SLAVS

Summary

Keywords: Russian fytonymum, брат и сестра, Иван-да-Марья, ночь и день, Анютины глазки

The authoress examines several East Slavic (mostly Russian) names of perennial plants with contrasting two-coloured flowers (*Viola tricolor*, L. *Melampyrum nemorosum*). These flowers were found in the usually legendary tales of Eastern Europe supplying the explanation of both their origin and the remarkable colour of their inflorescences. This oral/written tradition could sometimes provide the source of their name or on the contrary could have been inspired by them.

⁸² А.М. Шамота, *op.cit.*, s. 86.

⁸³ А.А. Потеня, *Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка*, Харьков 1930, s. 104.